

ԱՆԵԾՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒՄ
(հայրեններ, անտունիներ, խաղիկներ)

Լուսինե Ղուկասյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *հմայական-կիրառական բանահյուսություն, ժողովրդական երգ, անեծք, հայրեն, անտունի, խաղիկ, հավատալիք:*

Ժողովրդական ստեղծագործություններում հանդես են գալիս ժանրային տարբեր դրսևորումներ, որոնք առանձնակի բազմերանգություն են հաղորդում հորինվածքին:

Հայկական ժողովրդական անեծքները, հանդիսանում են հմայական-կիրառական բանահյուսության նախնական տեսակներից և իրենց բնորոշ գծերով առանձնանալով ժողովրդական բանավեպի մյուս տեսակներից, միաժամանակ սերտորեն կապված են դրանց հետ: Այդ կապը դրսևորվում յուրահատկությունների, պատկերավորման միջոցների, այնպես էլ այս կամ այն ստեղծագործության ամբողջական կամ հատվածային կիրառությամբ: Աշխատանքում քննության են առնվում անեծքների բազմաբնույթ առնչությունները հայկական ժողովրդական երգերին (հայրեններ, անտունիներ, խաղիկներ):

Նախաբան. Անեծքներում առկա պատմի ցանկությունները, անկախ իրենց դրսևորման ձևերից, բովանդակությամբ լինում են մի քանի տեսակի՝ մարմնական, սոցիալ-քաղաքացիական, բարոյա-մարմնական և հոգեկան պատիժների¹: Պատմի այս տեսակները, իրենց տարբեր դրսևորումներով ենթարկվելով բանաստեղծական վերաբանադրության, արտացոլում են գտել ժողովրդական երգերում:

¹ Հարությունյան Ս. -1975, էջ 199:

Այսպես, անեծքի և ժողովրդական երգերի փոխադարձ կապի արտահայտության ձևերից մեկը ամբողջական երգի վերածումն է անեծքի, այսինքն՝ երգն ամբողջությամբ կազմված է միմյանց հաջորդող անեծքներից²: Օրինակ՝

Անիծած են հայրն ու մայրն
Ի այն էրեցն, որ զքեզ պասկեց.
Կտրեց զնոսօֆար ծաղիկն
Ի ի կռնի փուշըն պատրուսեց.
Ով զքեզ յիսնէ բաժնեց՝
Քօտտի՜ ի ի ոսկերքըն՝ ցեց.
Հոգին անանց հուրն այրի,
Զոր Տէրըն դիւաց պատրաստեց³:

Այս երգային անեծքում մարմնական տանջանքների ցանկությունն ուղղված է սիրող զույգին բաժանող ամենամոտ հարազատներին՝ հորն ու մորը: Անեծքի է արժանանում նաև սիրած աղջկան պսակող երեցը: Սիրող երիտասարդը, ինչպես տեսնում ենք, ցանկանում է ոչ միայն մարմնական, այլև հոգեկան (Հոգին անանց հուրն այրի), այսինքն՝ դժոխային տանջանքների ենթարկված տեսնել բաժանման պատճառ դարձած անձանց:

Զսիրած տղայի հետ ամուսնանալու հանգամանքը ևս անեծք պարունակող հետևյալ երգ - խաղիկի ստեղծման առիթ է դարձել. անեծքի են ենթարկվում ոչ միայն աղջկազուգը պատրաստող վարպետները, այլև տղայի հայրը:

...Դերձի՛ կ, մատներդ կոտրի,
Մինթանեն բոյովրս չէր:
Զարգյա՛ր, թներդ կոտրի,
Քամարը մեջքովրս չէր:
Սիրածի հերը մեռնի,
Սիրածը սրբտովրս չէր⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, անիծվող անձանց չարամաղթվում են անակնկալ մարմնական պատիժներ, այսինքն՝ «փորձանք-պատահարի ցանկություններ»⁵, ինչպես՝ «մատներդ կոտրի, թներդ կոտրի», կամ բացահայտ մահ՝ «սիրածի հերը մեռնի»:

Դժբախտություն, մարմնական տառապանքներ են չարամաղթվում նաև հետևյալ անեծք-խաղիկում:

Պուճուր աղջիկ, մի՛ թռնի,
Բարով քու մարդը մեռնի,
Չեմ դըմրշի անիծեմ,

² Անեծք – հայրենը, ինչպես խրատ – հայրենը, սիրերգ – հայրենը, օրհնանք – հայրենը, հանելուկ – հայրենը, աղոթք – հայրենը և այլն՝ որպես հայրենի տարատեսակ, առաջին անգամ ուշադրության է արժանացրել Վանո Եղիազարյանն իր «Հայրեններ» ուսումնասիրության մեջ:

³ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 78:

⁴ Ծահնագարյան Ա. -2015, էջ 208:

⁵ Հարությունյան Ս.-1975, էջ 208:

Վոտները քամին բռնի
(տարբ. Քամին չոքերը տանի,
Քամին ձեռները քաշի)⁶ :

Անեծքների ամբողջական շարան է հանդիպում Վանից և Ալաշկերտից գրառված մի անտունու երեք աղճատված տարբերակներում: Այստեղ ամուսնուն սպասող կինն անհծում է իր չարական լրաբերին.

1... Չարկա՛ւմ, տնիկը քանդվէր, մնիր անորդի,
Չարկա՛ւմ, տնիկը քանդվէր, մնիր մէջ խոպան դաշտին.
Քո դռնիկ բացվէր դէմ չար Գրողին,
Քո երդիսն դէմ չարկամին, դէմ չար քամուն,
Գրողն էլ թող եւմուտ անէր օրն ի բուն:
Չարկա՛ւմ, քո հարս քո թախտից տանէր,
Քո փեսէն եօթնիկ աթոռէն.
Չարկա՛ւմ, տնիկը վավէլէր, խորտէր,
Տուն անդիորովն սուգի մէջ մնէր:
2... - Չարկա՛ւմ, դու խէր չտեսնաս,
Դուր բանաս դէմ չար Գրողին,
Գայ, խորտի քո դուստրն ու որդին...
3... - Քո տունն աւիրի, չարկա՛ւմ, քո դուռը փակվի՛,
Քո տուն մէջ տապան քարին.
Քո դուր պիտէր դիմաց Գրողին,
Գրող քո տուն մտնէր,
Քո ձեթ – պէտ (մեծ ու փոքր) խորտէր⁷:

Չարկամին ուղղված անեծքներում Գրողը, որ ժողովրդական գիտակցության մեջ և հավատալիքներում ընկալվում է որպես մահվան անձնավորումներից մեկը, ինչպես նաև նույնանում է մահացու տարբեր հիվանդություններ հարուցող չար ոգիների հետ⁸, երգում հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջ ընտանիքի մեծ ու փոքր անդամների և ունեցվածքի համատարած կոտորածն իրականացնող: Այսինքն՝ չարկամին չարամաղթվում է ոչ միայն մարմնական պատժի ցանկություն, այլև «սոցիալական ծանր ու ողբալի կացություն»⁹, որն ունեցվածքից ընդմիջտ զրկվելն է:

Այս նույն անեծքների սեղմ տարբերակներ՝ իբրև առանձին բանաձևեր, առկա են նաև գրառված ժողովրդական անեծքներում՝ «Գյրողը տունդ, ավահիդ քարուքանդ անի», «Գյրողը գյա տանդ ձեթ պէտ խորտի, վայնասուն իսկի մէջ տան տեղացո», «Գյրողը տղէյներդ կոտորի»¹⁰: Գրողի կատարելիք այս համատարած ջարդի ու ավերա-

⁶ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 293:

⁷ Աբեղյան Մ. -1940, էջեր 295-296:

⁸ Հարությունյան Ս. -2000, էջ 402:

⁹ Հարությունյան Ս. -1975, էջ 208:

¹⁰ Ծերենց Գ. -1899, էջեր 158, 160:

ծությունների պատկերը ցույց է տալիս, որ անիծողը նկատի է ունեցել համաճարակի ու հասարակական ավերմունքների իրական երևույթը, որի դեպքում Գրողը նույնանում է մահացու հիվանդությունները մարմնավորող ոգիների՝ անբուժելի ցավերի, ինչպես նաև մեծ ավերումներն ու կոտորածները մարմավորող հին աստվածությունների պատկերացումների հետ¹¹:

Անեծքներում ամենախիստ պատիժը մահվան դատապարտումն է, որն իրամենատարբեր դրսևորումներով տեղ է գտել ժողովրդական երգերում: Ընդ որում, դրանք կարող են լինել բնական մահով մեռնելը, ինքնաբերաբար տեղի ունեցող փորձանք – պատահարները, մեկի կողմից կանխատեսված սպանությունը և այլն:

Հայրեններից մեկում սիրո ծոցը վայելելու խոստում է տրվել, որը չի կատարվել: Այդ պատճառով էլ սիրահար տղան զայրույթի պահին կամենում է ամենախիստ ձևով պատժված տեսնել իրեն բարկացնողին՝ նրան ուղղելով ամենադաժան եղանակով մեռնելու անեծքներ.

Թող ընկնի ի ծովն անատակ,
Չըկունքն ի մըսէն ուտեն,
Ու քաշեն ի վրտկէ – վրտակ¹²:

Այսպես, խոստում դրժողը արժանանում է ոչ միայն մարմնական, ավելի կոնկրետ՝ մահվան, այլ նաև «բարոյամարմնական պատժի ցանկությունների»¹³, այսինքն՝ անթաղ, անհիշատակ ու անգերեզման մնալու:

Մահվան դատապարտված տեսնելու ցանկությունն է արտահայտված մեկ այլ հայրենում, ուր անիծվողը կրկին սիրած աղջիկն է, որը չի խղճում սիրող երիտասարդին:

Ով որ սիրոյ տէր մանկան
Չողորմի՝ ինքըն մեռնի,
Իր մահն ի մորին լինի
Ի իր բերնին հաղորդ չի գտի.
Օձերն առ թաւութ կապեն,
Խատ գորտերն ի սարկաւազնի,
Ագռան ալ երէց լինի,
Սն ճայեկն իւր հաբեղանի¹⁴:

Մահվան պատժից զատ՝ երգում առաջնակարգ տեղ են գրավում նաև կրոնական ըմբռնումների ու պատկերացումների վրա հիմնված պատժի ցանկությունները, որոնցից է առանց քահանայի, անհաղորդ մեռնելը, որը մեծ դժբախտություն էր համարվում: Իսկ ահրիմանական կենդանիները՝ օձերն ու գորտերը, ինչպես նաև քրիստոնեական պատկերացումներում ագահության, դաժանության և չարության խորհրդանիշ

¹¹ Հարությունյան Ս. -2000, էջեր 401-404:

¹² Մնացականյան Ա. -1995, էջ 233:

¹³ Հարությունյան Ս. -1975, էջ 214:

¹⁴ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 238:

դարձածագրավն ու ճայը (ագռավների ընտանիքի թռչուն) պետք է կատարեն թաղման արարողակարգը:

Հետևյալ անեծք-հայրենը հանդես է գալիս իր բազմաթիվ տարբերակներով: Առաջին քառատողում գրեթե նույնությամբ կրկնվում է նախորդ հայրենի համապատասխան հատվածը, իսկ վերջին քառատողում փոխվում են կենդանիների անուններն ու գործառույթները: Թաղման արարողությունը պետք է կատարեն պիղծ կենդանիները. մեռածի վրա պետք է սգա աղվեսը (Աղւեսն լալական լինի), գայլագռավը պիտի աբեղա լինի (Գայլագռան՝ իր հաբեղանի), շունը՝ մատաղ (Շունն այլ իւր մատաղ լինի), իսկ շան պոչը մոմի պես պիտի վառվի բոլոր նրանց դիակների մոտ, ովքեր չեն խղճում իրենց սիրողներին:

Ինչպես անեծքներում, այնպես էլ ժողովրդական երգերում հանդիպում են պայմանի ու հետևության վրա ստեղծված անեծքներ, որոնցում «պայմանն ու հետևությունը պատկերացվում են իբրև փափագվող բաղձանք, իբրև ցանկալի հիմունք և հետևություն»¹⁵: Այս օրինաչափությամբ է կառուցված հետևյալ անեծք-հայրենը.

Հա՛յ իմ մագո ուռի մուրճիկ,
Չորանա՛ս, թե՛ զիս մոռանաս.
Փուտ ու ճիճվի կեր դառնաս,
Թե՛ ծոցիկդ ա՛յլ մարդու բանաս¹⁶...

Այսպես, անեծքն ստանում է պայմանական բնույթ, այսինքն՝ կանխիկ նա, ով իրեն կմոռանա: Այստեղ ևս անեծքը մարմնական պատժի ցանկության դրսևորում է:

Երգերում սիրող տղային շարունակ մտահոգում է մոռացվելու վտանգը, ինչը դառնում է անեծքի դրդապատճառ: Դիտարկենք ևս մեկ օրինակ.

Թող չորնաս թե՛ զիս մոռանաս.
Չորնաս ճիճեկեր դառնաս,
Թե՛ զծոցիկիտ մարդու բանաս.
Մեռնիս ու յանտեն երթաս,
Անդ ճերմակ ծոցդ ի՞նչ տի ենես.
Զայդ այլ որթըներն ուտեն,
Զիս ատկից մահրում կու հանես¹⁷:

Անեծքում արտահայտվում է մեռնելու և անգամ մեռնելուց հետո այն աշխարհում ճերմակ ծոցի՝ որդերին կեր դառնալու ցանկությունը, որն էլ բարոյամարմնական պատժի դրսևորումներից է:

Մոռացվելու վախն է արտահայտված նաև պանդուխտի անտունիներից մեկում.

Կարմիր ու ճերմակ հարսնուկ,
Չորանաս, թե՛ իս մոռանաս,
Չորնաս, փուտ ուռի դառնաս,

¹⁵ Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 136:

¹⁶ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 153:

¹⁷ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 261:

Թը ծոցիկդ մարդու բանաս,
Ծոցիկդ ուր (որ) մարդու բանաս,
Տ'անիծիմ ուր (որ) քայր տի դառնաս¹⁸:

Բերված երգ – անեծքում սիրած աղջկան կամ կնոջն ուղղված անեծքները մարմնական և բարոյամարմնական պատժի բնույթ ունեն: Իրեն մոռանալու, ուրիշին տրվելու դեպքում նա կանիծվի իր կողմից և քար կդառնա, ինչի հիմքում ընկած է անեծքի հետևանքով կերպարանափոխության ենթարկվելու նախնական հավատալիքը: Քարն իր կարծրությամբ ընկալվում է իբրև չորության, անշարժության, անկենդանության, վերջին հաշվով՝ մահվան խորհրդանիշ¹⁹, որի դրսևորումն ենք տեսնում նաև ժողովրդական անեծքներում՝ «Չոր քար դառնաս», «Քար կտրիս» ձևերով: Անեծքի հետևանքով կերպարանափոխության ենթարկվելու հավատալիքն է արտահայտված նաև հետևյալ խաղիկում, որտեղ իբրև պատիժ անիծվողին պիղծ կենդանու՝ շան կերպարանքով տեսնելու ցանկությունն է:

...Ով իմ սիրածին ինձ չի տա,
Սև շան նրման թող ոռնա²⁰:

Այսպիսով, անեծքները, ինչպես և հմայական բանահյուսության մյուս բանաձևերը՝ իբրև «ցանկության խոսքեր», շատ կողմերով առնչվում են ժողովրդական աշխարհընկալմանը, մասնավորապես հնագույն հավատալիքներին, որոնց արտահայտություններից է նաև «թուղթ ու գրի» հանդեպ ունեցած հմայական արարողության գերբնական զորության հավատքը: Այսպես, հայրեններից մեկում սկեսուրը մխիթարում է հարսին՝ ասելով, թե գիր կանի պանդուխտ որդուն, և նա տուն կվերադառնա: Այստեղ ուշագրավ է այն փաստը, որ հարսը և՛ հավատում է գրի զորությանը, և՛ միաժամանակ զգուշացնում, որ խոստումը պահելու դեպքում նա կօրհնվի, իսկ դրժելու դեպքում կանիծվի.

-Մի՛ լար, ճահիլուկ հարսնուկ,
Մի՛ լար, սիրունիկ հարսնուկ.
Գիր կանեմ, որդիս կու բերեմ:
-Գիր անես, որդիդ բերես՝
Աստուծոյ լուսուն տիրանաս.
Գիր չանես, որդիդ չի բերես՝
Կանիծեմ, ուր քար կու դառնաս²¹:

Պայմանի ու հետևության հարաբերությամբ են կառուցված նաև հետևյալ սիրային անեծք – խաղիկները: Սիրող էական անսահման սեր է տածում իր սիրած յարի նկատմամբ և միաժամանակ տազնապում նրան կորցնելու վախից, ուստի պայման է դնում, որ իրենից հեռացողը կամ իր յարին տիրացողը կարժանանա մարմնական ծանր պատիժների: Օրինակ՝

¹⁸ Աբեղյան Մ. -1967, էջ 252:

¹⁹ Հարությունյան Ս. -2000, էջեր 248-249:

²⁰ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 185:

²¹ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 669:

1. Ով իմ սիրածըս առնի,
Չի վելի գրվի թագը²²:
2. Ով իմ սիրածն առնի
Չանգալն ընկնի ծրծերը²³:
3. Ինձնից այրի յար բռնես,
Բեմուրաթ հողը մտնես²⁴:
4. Ով իմ ծաղկին ձերը տա,
Արենթաթախ տափին գա²⁵:
5. Թե ինձանից գյուման յար բռնես,
Լեզգին քեզ տանի մորթի²⁶:

Բերված օրինակներում մահվան ձևերը տարբեր են: Դրանք, մեծ մասամբ լինելով բնական ու արհեստական աղետների հետևանքներ, ունեն ողբերգականության և դրամատիզմի շեշտադրումներ, այն է՝ ջահել, անմուրազ և փորձանք՝ պատահարով մեռնելու, մեկի կողմից իրագործվող սպանություն և այլն:

Միբելիին ուրանալու, մոռանալու, չսիրելու կամ խոստումը դրժելու դեպքում անհիծվողին չարամաղթվում են ոչ միայն մարմնական, այլև սոցիալական («Թե չըսիրես ինձ սրտով// Ձեր տուն հրկնի խարաբա», «Քո հօր տունը ավեր մընա», և այլն) ու կրոնաբարոյական («Թե չես ի սիրել սրտով// Սուրբ Սարգիս՝ Աստուած քեզ խռով//, ... թե ուրանաս դուն զիս// Ստեղծողեն գաւալ քեզի գայ// Շալայ կոճկտուր ըլաս// Թե չի գաս գիշերս ի մօտ իս//, «Ով որ յարը յարեն հանի// Հոգին սատանեն տանի» և այլն») պատժի ցանկություններ:

Մահվամբ և առհասարակ պատժվելու ցանկությունը երգերում ուղղված է ոչ միայն անհիծվողին, այլև նրա ամենամոտ հարազատներին, հատկապես զավակներին և ծնողներին: Օրինակ՝

...Դու՜ն, աչքըդ կոյր կենայ,
Նենգաւոր լեզուդ չորանայ:
Թող դու՜նանքս շատ ապրի,
Իր մեկիկ որդին մեռանի²⁷:

Հայրեններում և խաղիկներում հաճախ է անհիծվում սիրած աղջկա մայրը, որն ըստ սիրահար տղայի՝ միշտ հանդես է գալիս սիրահարների հանդիպումները խափանողի, սիրահար գույգին բաժանողի և աղջկա վատ խորհրդատուի դերում: Անեծքներն ունեն մարմնական պատժի ցանկություն՝ ինչպես բնական մահով՝ «Քո մարն ի վերայ երեկ// Թող բաժին լինի գրողին», այնպես էլ ինքնաբերաբար կատարվող որևէ փորձանք՝ պատահարով մեռնելու՝ «Կրակն ըզքո մարն երէ// Որ տարաւ երեստ զքեզ այ-

²² Արեղյան Մ. -1940, էջ 244:

²³ Նույն տեղում, էջ 238:

²⁴ Արեղյան Մ. -1967, էջ 287:

²⁵ Արեղյան Մ. -1940, էջ 155:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁷ Արեղյան Մ. -1940, էջ 220:

լոց», ծանր ու անբուժելի վերքերով տառապելու՝ «Աղջի, ինձի վառեց սերըդ...// Ծակծրկվի քյաֆուր մերըդ»... կամ կրոնաբարոյական՝ «աստվածային պատժի և խռովության»²⁸ արժանանալու: Այսպես՝

Կրակն ի յերկնից ի վայր,
Թող գքո մայրն ամեն էրէ,
Որ զիս ի քէն ի զատ,
Զքեզ յիսնէ օտար կու պահէ²⁹:

Երգերում ծանր ու անբուժելի վերքերով ծածկվելու պատժի է արժանանում ոչ միայն աղջկա, այլ նաև տղայի մայրը՝ սկեսուրը, որը հիմնականում հանդես է գալիս հարսին տանջողի, չգնահատողի դերում: Եվ հարսն իր անմեղությունը չգնահատողի հարցում ապավինում է Աստծո արդարամտությանը.

Հաց եմ թըխե փրփրոյի,
Գեշ կիսուրը քըրքըրի,
Անեմ – չանեմ՝ չիմանա,
Երթաս աստված քընընա³⁰:

Երգերում անեծքի է արժանանում նաև հայրը, որ հաճախ հանդես է գալիս սիրո գործերը խափանողի, խանգարողի դերում.

Յարը իրիկուն կ'աշե,
Վուր ինձի իր քովը քաշե,
Վա՛յ անիծվի քո հերը,
Վոր քե պեսն ինձ չմաշե³¹:

Կամ՝

Մեռնի՛ քու չուխս հերը,
Դուն խի խլեցիր իմ յարը³²:

Հայրեններից մեկում սիրած աղջկա հորը չարամաղթվում է սոցիալ-քաղաքական բնույթի պատիժ.

Զալու՛մ, ես քեզի կասեմ,
Քո հօր տունըն աւեր մընա³³...

Իր յարին հալումաշ արած խանի մորը մահվան դատապարտված տեսնելու ցանկությունն է արտահայտված հետևյալ խաղիկում.

Փանահ խան, քու մարը մեռնի,
Իմ յարը խե՞ մաշալ (մաշվել) ա³⁴:

²⁸ Հարությունյան Ս. -1975, էջ 214:

²⁹ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 329:

³⁰ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 254:

³¹ Նույն տեղում, էջ 232:

³² Նույնը:

³³ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 84:

³⁴ Աբեղյան Մ. -1967, էջ 318:

Խաղիկներում սիրահար երիտասարդները բողոքում են տերտերների, վարդապետների և առհասարակ եկեղեցական այն կանոնի դեմ, որը սահմանափակում է դրել ազգակցական ամուսնությանը, և նրանց անեծքն ուղղված է ոչ միայն «գլխամեռ տերտերներին», այլև նրանց զավակներին.

Վարդապետ, բալեդ մեռնի,

Միրածն էլ չհա՞ս կըլի³⁵...

Երգերում անեծքի են արժանանում նաև դուշման – չարակամները, ստախոսներն ու չարախոսները, ինչպես նաև վատ լուր բերողները, որոնք հիմնականում հանդես են գալիս սիրող զույգերին բաժանողի դերում՝ «Զայտ ամենն չար խօսքն արար՝// Թող կուրնա ու դառնա խաւար», կամ՝ «Կուրնա՛ չարկամնուն աչերն, // Կու կահե զիս քենէ օտար», «...Դուշման, քու աչքը խավար//, Ես սիրել եմ, կ'առնեմ», «Հաց եմ թըխել փրփրովի//, Վատ խոտողը քրքրքրի» և այլն:

Իր խոսքի ուժին վստահ լինելու հավատով և, ինչու չէ, հոգու զայրույթը մեղմելու համար երգերից մեկում թշնամուն չարամաղթվում է միաժամանակ կուրացում և պապանձում:

Դուշմա՛ն, աչքըդ կույր կենա,

Նենգավոր լեզուդ չորանայ³⁶:

Այսպես, անեծքները հիմնականում ստանում են մարմնական պատժի՝ թշնամուն կուրացած, երբեմն պապանձված տեսնելու ցանկություն: Մարմնական տանջանքների ենթարկվելուց զատ՝ երգերում չարակամին մաղթվում են նաև անակնկալ մարմնական պատիժներ՝ փորձանք – պատահարի՝ «Կոտրի դուշմանի ոտը, // Զթողեց դեր իմ մոտը», «Օձըտա իմ դուշմանին//, Ղարա խաբարը ինձ գա», ինչպես նաև կրոնաբարոյական՝ «Ո՛վ զմեզ աժնեց – բաժնեց//, Կամ ի մեր մեջըն գրուցեց՝//, Հաշեց, թե Կայեն էր նա//, Կամ Յուդա, զոր Տերն անիծեց», և մահվան ցանկություն՝ «Թող մեռնի, ով քո չարը կամն է», «Մեր դուշմանին յերբ կըլնի՝ // Տեսնեմ սև նաշի վըրա» և այլն:

Ուշագրավ է, որ եթե չարակամ – դուշմանին մաղթվում են մարմնական ամենատարբեր պատիժներ, ապա վատ լուր բերողին հիմնականում մաղթվում է պապանձվելու՝ լեզուն չորանալու մարմնական պատիժ.

Եկին ու խապար բերին,

Թող լեզուն չորնայ բերողին³⁷:

Կամ՝

Ա՛խ չորնա, վա՛խ, այ յար,

Չար մարդու լեզուն³⁸:

Չարակամի նկատմամբ ատելությունը միաժամանակ մարմնական և սոցիալ-քաղաքացիական բնույթի անեծքներով պատիժներ ցանկանալու առիթ է տվել:

³⁵ Աբեղյան Մ. -1967, էջ 314:

³⁶ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 220:

³⁷ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 164:

³⁸ Ծահնագարյան Ա. -2015, էջ 65:

Այսպես օրինակ՝

Ծօ՛, դուն մուտ ու մի՛ վախիլ,
Խամզողին տունն աւիրի.
Երկու աչքն կուր դառնա,
Գէշ լեզուով զմեզ չանիծէ³⁹:

Չարականի նկատմամբ ատելության չափը պատկերացնելու համար դիտարկենք հայրեններից մեկում առկա հետևյալ երկտողը.

Երթամ, աղաչեմ զԱստուած՝
Ղամազին իգայ պատուհաս⁴⁰:

Անիծողի մոտ այնքան մեծ է անիծվողին պատժված տեսնելու բաղձանքը, որ նա պատրաստ է անգամ աստծուց խնդրելու՝ պատուհաս ուղարկել չարականին:

Երգերում չարականն անիծվում է նաև իր չար աչքի համար, ինչպես օրինակ՝ «Ձինչ որ չար աչկունքն արաւ, // Թող կուրնայ և դառնայ խաւար» կամ «Բերանտ է փոքրիկ՝ անուշ//, Չարկամին աչքն՝ հազար փուշ», ինչը գալիս է «չար աչքի» կամ «հայացքի» հնագույն հավատալիքից:

Այսպես, անիծողը, աղոթքի բանաձևով՝ «չարկամին աչքն՝ հազար փուշ» (հմմտ. ժողովրդական աղոթքներում «Չար աչքին՝ չար փուշ» կամ՝ «Չար աշկը՝ չար փուշ//, Չար նիաթը՝ չար փուշ» բանաձևերի հետ) զրկում է չարականին իր չար նպատակն իրագործելու հնարավորությունից:

Երգերում անեծքի է արժանանում սիրած աղջկան խլած և նրա հետ ամուսնացած տղան.

Ով ի նորա ծոցն ի քուն,
Թող խօթէ սև օձն իր լեզուն,
Ոչ պաք տա, ոչ պաք առնու,
Ոչ խաղա հետ իւր ծրծերուն⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, անիծվողին չարամաղթվում է մարմնական այնպիսի ծանր ու դաժան պատիժ, ինչպես սև օձի կողմից տղայի լեզվի խայթվելը, որ նա անկարող լինի համբուրել աղջկան ու վայելել սերը:

Հայրեններից մեկում արտահայտվում է աղջկա հետ ամուսնացած տղային կուրացած տեսնելու ցանկությունը:

... Ով իմ եարիս պագ առնու,
Նա պագսի աչկանցն ի լուսոյն⁴²:

Նույն տղան խաղիկներից մեկում արժանանում է նաև կրոնաբարոյական պատժի ցանկության.

³⁹ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 168:

⁴⁰ Նույնը:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 170:

⁴² Մնացականյան Ա. -1995, էջ 182:

Աստծու կեծակը զարկի
Էն քու սեվահոգի փեսիդ⁴³:

Դառնալով սոցիալ-քաղաքացիական պատժի ձևերին, «որոնց միտումն է շրջել, փոխել անհիմն անձի նյութական տվյալ վիճակը սոցիալական ծանր ու ողբալի կացությամբ» (Հարությունյան 1975, 208)՝ նշենք, որ դրանք աղերսվում են նաև պանդխտությանը:

Միջնադարից սկսած պանդխտությունը՝ որպես հասարակական չարիք, հայ ժողովրդի ազգային ճակատագրի անբաժան մասն է կազմել:

Ժողովրդական մտածողության մեջ հասարակական այս չարիքն արտացոլված ենք տեսնում անտունիներից մեկում.

Մարդ որ մարդու կանիծի,
Թող ասի՝ կարիքանաս⁴⁴:

Մեկ այլ հայրենում, չնայած կնոջ թախանձանքներին, ամուսինը այնուամենայնիվ, որոշում է մեկնել տարագրության: Վրդովված կինն անիծում է ամուսնուն.

- Երթաս ի դարիս աշխարհ,
Ի յօտար երկիր ի հեռու,
Լայ սրտիկդ ու զիս ուզէ,
Չկտրի աչերս ի լալու⁴⁵:

Երգ-անեծքում սոցիալ-քաղաքացիական պատժի՝ պանդխտության և տարագրության ցանկությունից զատ, սիրած տղամարդուն չարամաղթվում են նաև սիրո կարողից տանջվելու հոգեկան տվայտանքներ կամ պատիժներ:

Սոցիալ-քաղաքացիական պատժի ցանկությունն է արտահայտված նաև այն հայրեններում, որտեղ մայրն անիծում է որդուն՝ տարագիր – դարիբ դառնալ:

Իմ մայրըս որ զիս եբեր,
Անիծեց, թե՛ դարիպանաս,
Երթաս ի յօտար երկիր,
Հայր ու մայր՝ եղբայր չունենաս.
Ուր որ քոյր՝ եղբայր տեսնուս՝
Դարձնես զերեսիկդ ու լաս.
Մն այնքան սնարք առնես,
Ի վերայ հողին քնանաս.
Գլխարկդ այլ ի վեր կալնուս,
Քան զԱստուած այլ ճար չունենաս⁴⁶:

Կամ՝

Մարիկն անիծեց զորդին,

⁴³ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 223:

⁴⁴ Աբեղյան Մ. -1967, էջ 245:

⁴⁵ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 275:

⁴⁶ Մնացականյան Ա. -1995, էջ 255:

-Ի՛մ որդի, դուն դարիպանաս.
Երթաս ի յօտար երկիր,
Ձդարիպին դատրն գիտենաս.
Զքարն սնարք առնես,
Ի վերայ աւազին քնանաս.
Վաղվէնէ քնէն ի վեր ելնես,
Քան զաստուած այլ ճար չունենաս⁴⁷:

Բնական է, որ մայրը որդուն մարմնական պատժի ցանկությամբ անեծք չի չարամաղթում, այլ հարազատներից կարոտ, անտեր ու թափառական մնալու ցանկություն է արտահայտում: Այսինքն՝ տղային չարամաղթվում են սոցիալ – քաղաքացիական և հոգեկան պատիժների ցանկություններ:

Պանդուխտն իր ընտանիքի անդամների համար սուրբ և նվիրական անձ է համարվում, և խաղիկներից մեկում մարմնական ծանր ու անբուժելի վերքերով ծածկվելու անեծքի է արժանանում այն անձը, ով կմոռանա իր պանդուխտին.

Ով որ դառնա իր դարիբեն,
Թող խանա գոթու յարեն⁴⁸:

Հայրեններում գեղարվեստորեն են պատկերվում մարդու հոգեկան տառապանքները՝ սուգը, տխրությունը, վիշտը: Մասնավորապես հետևյալ հայրենում բանաստեղծական հզոր երևակայությամբ է պատկերված երիտասարդի՝ թեկուզ մահվան գնով սիրած կնոջը պատժելու բաղձանքը.

Գրբկիկ իմ վզիս ածես,
Ես մեռնիմ ի քո վրայ,
Դուն ըզքո ծամերըն կըտրես,
Կըտրես, մաշալայ վառես,
Ձեռքդ առնուս ու զիս փընտըռես,
Գաս, իմ հողուերօքս անցնիս,
Հեզ լընուս զաչերտ ու թափես.
Զապառած վէմըն համբուրես⁴⁹:

Մանրամասնորեն նկարագրելով սգացողի հոգեվիճակն ու գործողությունները (ծամերը կտրել, արտասվել, շիրմաքարը գրկել ու համբուրել և այլն) հեղինակը չի խորշում մեռնելուց, միայն թե դրանով հոգեկան տանջանքների ենթարկի սիրած աղջկան:

Եզրահանգում. Անեծքները, պատկանելով բանահյուսության վիպական սեռին, զանազան ձևերով առնչվում են քնարական սեռի ստեղծագործությունների՝ ժողովրդական երգերի հետ, ինչը խոսում է վերոնշյալ բանաձևային այդ կառույցի՝ հնուց ի վեր ակտիվ կենցաղավարման և կիրառման, ինչպես նաև դրանց և երգերի՝ ժողովրդի կյանքում ունեցած մեծ դերի մասին: Ժողովրդական երգաշխարհում անեծքների

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 342:

⁴⁸ Աբեղյան Մ. -1940, էջ 155:

⁴⁹ Մնացականյան Ա.-1995, էջ 377:

տարատեսակ դրսևորումները վկայում են հմայական խոսքի հանդեպ դարերի խորքից եկող և նրանց զաղափարական իմաստ ու կարևորություն հաղորդող հավատքի մասին:

ПРОКЛЯТИЯ В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ (айрены, антуні, песенки)

Креджян Л. Х.

Ключевые слова: *заговорно-заклинательный, прикладной фольклор, народная песня, проклятие, айрены, антуні, песенка, верования.*

Армянские народные проклятия имеют много общего с другими жанрами фольклора, в том числе с народными песнями.

Связь проклятий с народными песнями проявляется как в применении сюжетно-структурных особенностей, изобразительно-выразительных средств, так и в использовании тех или иных произведений полностью или частично. Разнообразное проявление проклятий в народном песнопении свидетельствует как о наличии пережитков первобытного синкретического состояния искусства, а также о продолжительности взаимовлияния и взаимодействия различных жанров фольклора в своем историческом развитии.

MANIFESTATIONS OF CURSES IN ARMENIAN FOLK SONGS (Hayrens, Antunis and Songs)

Ghrejyan L. KH.

Key words: *magic-applied folklore, folk song, curse, hayren, antuni, song, belief.*

Armenian folk curses have much in common with other genres of folklore, including folk songs. The connection of curses with folk songs is manifested both in the use of plot-structural features, visual and expressive means, and in the use of certain works thoroughly or partially. Various manifestations of curses in folk songs testify the presence of remnants of the primitive syncretic state of art, as well as the duration of mutual influence and interaction of various genres of folklore in its history.

Գ ր ա կ ա ն ն ի թ յ ո ն

1. Արեղյան Մ. -1940, Գուսանական ժողովրդական տաղեր: Հայրեններ և անտունիներ, «Հայպետհրատ», Երևան:
2. Արեղյան Մ.-1967, Երկեր, հ. Բ. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:
3. Արեղյան Մ. -1940, Ժողովրդական խաղիկներ, «Հայպետհրատ», Երևան:
4. Եղիազարյան Վ. -2007, Հայրեններ, «ՄԻՄ» տպագրատուն, Վանաձոր:

5. **Հարությունյան Ս. -1975**, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանասիրության մեջ, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:
6. **Հարությունյան Ս. -2000**, Հայ առասպելաբանություն, «Համագգային», Բեյրութ:
7. **Մնացականյան Ա. -1995**, Հայրեններ. քննական բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Գ.Մնացականյանի, «Նաիրի», Երևան:
8. **Շահնազարյան Ա. -2015**, Հազար ու մի խաղ: Ժողովրդական երգերի ժողովածու, վերակազմեց Ա.Շահնազարյանը, Երևան, «Կուլտուրալ ռենեսանս» հիմնադրամ:
9. **Շերենց Գ. -1899**, Վանա սագ, մասն Բ, Թիֆլիս:

Ընդունվել է՝ 26. 02. 2022
Գրախոսվել է՝ 02. 04. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լուսինե ՂԱՆԶՅԱՆ՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, Գավառի պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս, էլ. հասցե՝ ghrejyan76@mail.ru